

Anatol Bodanko

Życie i działalność naukowa Witelona

Nauczyciel i Szkoła 1 (51), 245-251

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Anatol BODANKO

Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi

Życie i działalność naukowa Witelona

Ten średniowieczny, wybitny uczyony napisał o sobie m.in. „*Witelo filius Thuringorum et Polonorum*” – Witelon, syn Turyngów i Polaków¹. Matka jego była Polką a ojcem Henricus de Ziz – mieszczanin z Turyngii. Nie można w sposób jednoznaczny ustalić miejsca jego urodzenia, przypuszczalnie mógł to być Borów koło Jawora, Jawor lub Legnica. Nieznane są również dokładne daty urodzenia i zgonu. Niektórzy autorzy jego biografii podają datę urodzin na rok 1230² a datę śmierci ok. roku 1314. Nie ma zgodności także co do imienia A. Korsak (1977) za A. Birkenmajerem (1921) podaje, że „Witelo” jest to imię pochodzące z włoskiego imienia „Gwido” lub staroniemieckiego „Wido”. Podobnie nazywają go J. Dianni i A. Wachułka (1963) oraz P. Czartoryski (1970). Imię „Witelon” używają: W. Tatarkiewicz (1959) i B. Szyda (1972), a H. Biegeleisen (1902) oraz L. Witulski (1870) piszą „Witellio” dodając słowo – Polak. Encyklopedia S. Olgelbranda z 1898 roku (t. III, s. 566) podaje m.in. „...Ciołek po łacinie zwany Vitellon lub Vitello..., imię Ciołka wprowadził Michał Wiszniewski przez spolszczenie nazwiska łacińskiego”. W. Kryszicki (1965), opierając się na wywodach profesora Józefa Sołtykiewicza (1810), podaje, że rodzina naszego bohatera posiadała w herbie wizerunek „młodego byka”, czyli „ciołka” (z łaciny Vitellus).

Niektórzy historycy piszą jeszcze imię (!) Erazm, co zdaniem Jerzego Burchardta jest przesadą, gdyż w średniowieczu nie używano imion i nazwisk, tak jak współcześnie.

Nie wiadomo, jak przebiegało dzieciństwo Witelona, z dużym prawdopodobieństwem można przypuszczać, że pierwsze nauki pobierał w szkole parafialnej przy kościele św. Piotra w Legnicy. W szkole tej na poziomie *trivium* uczono gramatyki, retoryki i dialektyki. Potem zapewne uczył się w szkole katedralnej na poziomie *quadrivium*, gdzie uczono muzyki, geometrii, arytmetyki i astronomii. Ówczesne szkoły parafialne i katedralne będące pod zarządem kościelnym w pierwszym rzędzie kształciły kleryków, ucząc ich także dodatkowo sprawowania obrzędów kościelnych.

Witelon po ukończeniu szkół kościelnych w Legnicy, zgodnie z ówczesnie obowiązującą praktyką, miał prawo do noszenia sukni kleryka i mógł pracować jako pisarz w kancelariach biskupich, książęcych lub klasztornych. Dotychczas

¹ Według H. Biegeleisen, *Ilustrowane dzieje literatury polskiej*, t. I, Wiedeń 1902.

² J. Burchard podaje datę jego urodzin – 1237 rok.

nie znaleziono żadnych dowodów świadczących o jego pracy w takiej kancelarii.

Wychowywany przez matkę w tradycji i zwyczajach przynależności do Polski pisał później m.in.: „...*nostra terra Polonia*” – Polska nasza ziemia. Ukończone szkoły kościelne dały mu dość bogaty, jak na ówczesne czasy, zasób wiedzy. Dokładnie poznał zasady gramatyki łacińskiej, kaligrafię, metody układania pism i listów oraz sporządzania aktów prawnych. Nauczył się pieśni kościelnych, poznał podstawy geometrii i arytmetyki, a elementy wiedzy astrologicznej pozwalały mu obliczać ruchome święta kościelne oraz stawiać horoskopy oparte na wiedzy o wpływie wyższych sfer niebieskich na życie człowieka. Ten zasób wiedzy i metody jej wykorzystania zapewne nie wystarczyły Witelonowi. Wspólnie z przyjacielem Ludwikiem ze Lwówka dotarli do Paryża na uniwersytet. Przypuszczać należy, że był to rok 1253.

W tym samym czasie wykładowcami tegoż uniwersytetu byli: Tomas de Aquino³, Roger Bacon⁴, Fidanza Bonawentura⁵, którzy wiedli między sobą uczone spory, a którym przysłuchiwali się studenci, wśród nich nasz Witelon. Nie ma śladów formalnych, czy nasz rodak był studentem, gdyż księgi w których wpisywano studentów założono dopiero później. Wówczas młodzież studencka wzorem greckich szkół filozoficznych skupiała się wokół grupy wykładowców, słuchających ich wykładów, toczonych sporów i uczonych dyskusji. W czasie studiów paryskich Witelon poznał i zaprzyjaźnił się z Wilhelmem z Moerbecke⁶ oraz z Sigerem z Brabanatu⁷. W czasie studiów Witelon wiódł zapewne ubogi żywot zakonnika mieszkając w klasztorze, który tradycyjnie zapewniał obcym zakonnikom jedynie dwa posiłki dziennie i miejsce w sześcioosobowej lub większej celi umieszczonej na poddaszu budynków gospodarskich.

Kto finansował pobyt i naukę Witelon, nie wiadomo, ale można przypuszczać, że miał dość bogatych sponsorów zapewne za wspaniałe wyniki w nauce. Nie ma zgodności wśród autorów piszących o jego żywocie: czy był księdzem świeckim czy zakonnym? (co do tego istnieją różne wyjaśnienia). W początkowym okresie jego pobytu w Paryżu był klerykiem, ale potem mógł być już księdzem z przyznanym probostwem A. Korsak (1977) twierdził, że był księdzem świeckim, ponieważ w liście do Ludwika ze Lwówka pisany w formie rozprawy filozoficznej *O żalu za grzechy i naturze demonów* podpisał się jako: „Witelo plebanus”. Zaś na facsimile z Kodeksu Urbickiego, widzimy go w habicie dominikańskim. Po siedmiu latach studiów w Paryżu wraca w roku 1261

³ Tomas de Aquino – św. Tomasz z Akwinu (1225-1274) – dominikanin, twórca filozofii chrześcijańskiej – tomizmu, oddzielającego wiedzę od wiary.

⁴ Roger Bacon (1210 lub 1215 - ok. 1294) – franciszkanin, filozof, przyrodnik stosujący empiryczne metody badań, doświadczenia i eksperymenty.

⁵ Johannes Fidanzana Bonawentura (1221-1274) – franciszkanin, kardynał, filozof, twierdził, że światło jest substancją stanowiącą pierwotną postać materii.

⁶ Wilhelm z Moerbecke (ok. 1215 - ok. 1286) – dominikanin, współpracownik Tomasza z Akwinu, pierwszy tłumacz dzieł filozofów greckich.

⁷ Siger z Brabantu (ok. 1235 - 1284) filozof, przywódca ruchu awerriostycznego w Paryżu.

do rodzinnych stron. Witelona uzyskał formalnie dyplom magistra sztuk wyzwolonych. Interesował się w szczególności starożytną filozofią grecką i filozofią arabską oraz geometrią Euklidesa i ówczesną medycyną.

Nie ma pewności, czy Witelona osiadł po pobycie zagranicą w Legnicy czy we Wrocławiu. Z przekazów historycznych wiemy, że ówczesny władca Legnicy Bolesław Łysy zwany Rogatką, podstępny i chciwy, więził już biskupa Tomasa I. Zakładam, że Witelona wrócił do Wrocławia, miasta liczącego wtedy kilkanaście tysięcy mieszkańców, słynącego z handlu i rzemiosła oraz regularnie odbywanych targów. Przy katedrze mieściła się szkoła kapitulna prowadzona przez dominikanów i gdzie oprócz przedmiotów z poziomu *quadrivium* prowadzono wykłady z prawa i nauk przyrodniczych. W XIV wieku papież Urban V szkołę tę nazywał uniwersytetem⁸.

Po dość krótkim pobycie w kraju w 1262 roku Witelona wyjeżdża z bratem Henryka III władcy Śląska, Władysławem, na studia do Padwy. Księżę studia przerywa, gdyż zostaje arcybiskupem w Salzburgu i kanclerzem królestwa czeskiego. Witelona studiuje w Padwie filozofię, prawo kanoniczne i nauki ścisłe. W czasie studiów prowadził także badania nad problemami widzenia i anatomii oka. Po studiach, prawdopodobnie w 1268 roku, Witelona za namową Wilhelma Moerbecke osiada w Witerbo, gdzie pisze swoje najśłynniejsze dzieło *De perspectiva liber primus vitellonis mathematici doctissimi...* odwdzięczając się swemu dobroczyńcy słowami w tekście dzieła: „...prawdy miłośnikowi, bratu Wilhelmowi, Witellio, synu ziemi turyngskiej i polskiej, życzę szczęśliwego niezłomnego umysłu promieniem wejrzenia w światło odwieczne i jasnego pojęcia rzeczy o niej wyłożonych” (H. Biegelaisen, 1902, s. 388). Pisanie tego dzieła trwało dość długo i w roku 1270 Witelona przybywa do Pragi, gdzie przyjmuje go życzliwy król czeski Ottokar II. Po dwuletnim pobycie na dworze czeskim Witelona jako poseł Ottokara udaje się do papieża Grzegorza X z listem w sprawie „okropnych Węgrów” zagrażającym królestwu czeskiemu. Przepuszczać należy, że sprawy u papieża nie załatwił pozytywnie, nie wraca do Pragi tylko osiedla się w klasztorze dominikańskim w Prémontre. Tam prawdopodobnie pisze swoje kolejne dzieła.

Po śmierci Bolesława Rogatki w roku 1278 Witelona wraca do Legnicy. Według A. Korsaka (1977) mógł wrócić do kraju wcześniej: „...choć kto wie? Być może Witelona mógł przedostać się do Legnicy nieco wcześniej, w roku 1275, tam w grodzie nad Kaczawą przebywała przecież jego matka, którą kochał nad życie” (A. Korsak, 1977, s. 34).

Prawdopodobnie, mając około 50 lat, Witelona rozpoczyna w Legnicy nauczanie w szkole przy parafii św. Piotra. Wzorem starożytnych tradycji uprawiania nauki, wokół Witelona skupiło się grono uczniów i uczonych, tworząc pierwsze na Śląsku swoiste koło naukowe, w którym udział brali uczeni studium przedtem na Zachodzie i z przyczyn podobnych jak Witelona musieli powrócić na Śląsk. Wielu badaczy średniowiecza uważa, że dzięki niemu dokonał się w tym rejonie kraju, pod koniec XIII wieku, wielki rozkwit życia naukowego,

⁸ Według J. Baszkiewicz, *Polska czasów Łokietka*, Warszawa 1986.

który promieniował na całą Polskę. W. Wąsik (1958) tak o tym pisał: „... jak Kopernik jest punktem szczytowym krakowskiego ośrodka naukowego w typie kultury renesansowej, tak Witelo stanowi apogeum środowiska śląskiego w średniowieczu”.

Można też zaryzykować stwierdzenie, że Witelon tak ułożył program nauczania w szkole legnickiej, że stała się ona placówką oświatową o najwyższym poziomie naukowym nie tylko na Śląsku ale i w całej Polsce na przełomie XIII i XIV wieku. Witelon zapewne marzył o stworzeniu w Legnicy wyższej uczelni. A. Korsak podaje, że uczony napisał do papieża prośbę o zatwierdzenie programu nauczania w zakresie daleko wykraczającym poza ramy szkoły katedralnej. Nieznie są losy listu Witelona do papieża, nie wiemy, czy treści listu były rozważane w Watykanie i nie znamy odpowiedzi, bo być może przed uczelnią krakowską mielibyśmy pierwszy polski uniwersytet w Legnicy.

Podobnie jak niewiele wiemy o życiu Witelona, tak nie znamy dokładnie daty jego śmierci i miejsca pochowania zwłok. Współcześni różnie datują jego śmierć – od roku 1280 do roku 1314⁹. Gdyby przyjąć skrajne daty urodzenia i śmierci jest bardzo prawdopodobne, że dożył sędziwego wieku i umarł, mając około 84 lat.

Napisanie dzieła naukowego w średniowieczu wymagało sporego wysiłku i czasu oraz wiązało się ze sporymi kosztami. Do naszych czasów dotrwała niewielka ilość dzieł naukowych powstałych w średniowieczu. Zachowały się jedynie dwa dzieła Witelona, a o innych dowiadujemy się z kart dzieł istniejących. Dzieła, które przetrwały, to:

De causa primaria peanitentiae in hominibus et de natura daemonum przekładane na język polski jako: *O pierwotnej przyczynie pokuty w ludziach i o naturze demonów*.

Traktat ten to dwuczęściowa rozprawa w formie listu do Ludwika ze Lwówka Śląskiego, napisana prawdopodobnie w 1267 lub 1268 roku, gdy Witelon przebywał na studiach w Padwie. Rękopiśmiennicze wersje tego dzieła znajdują się w Bibliotheque Nationale w Paryżu oraz British Museum w Londynie. Oryginalne teksty odkrył profesor Aleksander Birkenmajer.

De perspectiva liber primus vitellionis mathematici doctissimi... przekładane na język polski jako: *Perspektywa, Witelona uczonego matematyka: o optyce, to jest o istocie, przyczynie padania promieni, wzroku, światła, barw oraz kształtów, ksiąg dziesięciuro*.

Nie ma zgody, kiedy dzieło to powstało, należy przypuszczać, że było to siedemdziesięciolecie trzynastego wieku. Prawdopodobnie w różnych muzeach i bibliotekach europejskich znajduje się około 15 różnych odpisów ręcznych tego dzieła. Niestety na terenie Polski nie ma żadnego egzemplarza. Drukiem dzieło to ukazało się w Norymberdze w roku 1535.

⁹ Szeroką dyskusję różnych autorów o śmierci naszego bohatera podają w: A. Bodanko, *Erazm Witelo. Pionier nauki polskiej, prekursor polskiej myśli psychologicznej*, Wodzisław Śląski 2004, s. 26.

Kolejne wydania ukazały się w Bazylei w latach 1551 oraz 1572. Dzieło składało się z dziesięciu ksiąg, które zawierały:

- 1°- ówczesną geometrię oraz to, co nie było jeszcze znane w Europie z geometrii starożytnych Greków;
- 2°- algebrę geometryczną w zakresie rozwiązywania równań drugiego stopnia i złożonego podziału odcinka;
- 3°- twierdzenia o okręgu i czworokątach wpisanych i opisanych na okręgu oraz ciekawe zadania konstrukcyjne z rozwiązaniami;
- 4°- fizjologię wzroku, zaburzeń w postrzeganiu, widzenie kolorów i kształtów ponadto o pięknie w aspekcie fizycznym i psychologicznym;
- 5° i 6°- opis zwierciadeł wklęsłych, wypukłych i kulistych oraz ich zastosowanie;
- 7°- pojęcie i konstrukcje zwierciadeł stożkowych oraz pojęcia geometryczne krzywych stożkowych powstających z przecięcia stożka płaszczyzną;
- 8° i 9°- opisy przyczyn powstania zniekształceń świetlnych przechodzących przez soczewki oraz wrażeń psychicznych, które zostają pobudzone w umyśle człowieka;
- 10°- wyniki badań prowadzonych osobiście nad zagadnieniami przechodzenia światła przez różne środowiska.

Nikt na świecie nie kwestionuje, że Witeloni jest autorem *Perspectiva*. Przez ponad 300 lat, aż do początków XVII wieku, dzieło Witelona było powszechnie znane i cytowane. Wspomniał o nim Mikołaj Kopernik, a w roku 1604 Johannes Kepler swoje dzieło o optyce zatytułował: *Vitellionem Paralipomena*, co znaczyło: uzupełnienie nauki Witelona.

W przedmowie do *Perspectiva* Witeloni wspominał, że napisał traktat o systematyce przyrody i jest to: *De ordine entium (O porządku istnień)*.

Nieznane są treści ujęte w tym traktacie, być może była to próba systematyki świata przyrody podobnie, jak czynił to Arystoteles.

W piątej księdze *Perspectiva* Witeloni wspomina o napisanej już wcześniej: *De philosophia naturali (O filozofii natury)*.

W dziesiątej księdze Witeloni odwołuje się do wcześniej napisanych traktatów *De scientia motuum caelestium (O nauce obrotów niebieskich)* oraz *De partibus universi (O częściach wszechświata)*, podając m.in., że swoje koncepcje o istnieniu wszechświata opiera na kosmologii Arystotelesa.

Pod koniec tej samej księgi pisze, że był autorem traktatu filozoficznego *Naturales animae passiones (O naturalnych skłonnościach duszy)* jako ciąg dalszy drugiej części „listu” do Ludwika ze Lwówka Śląskiego.

Wymienione dzieła Witelona powstały zapewne przez 1270 rokiem, ale być może niektóre z nich, o których pisze w ostatnich księgach *Perspektive*, mogły powstać w trakcie pisania pierwszych ksiąg albo równoległe z nimi.

Innym źródłem wiedzy o dziełach Witelona są badania różnych anonimowych tekstów, o których wiadomo, że powstały w miejscu i czasie wskazującym na autorstwo naszego rodaka. Dziełem takim może być traktat *De intelligentia*, o którym H. Biegeleisen (1902, s. 390) pisze: „autor dzieła *De intelligentia* nie podpisał się ani na karcie tytułowej, ani też nie dał wzmianki o sobie w tekście” oraz porównuje treść z treściami zawartymi w *De partibus universi*,

w którym widnieją identyczne definicje inteligencji. Podobny problem jest z kolejnym dziełem – *Elementare conclusiones* – w którym są opisane wywody geometrii euklidesowej w taki sam sposób jak w *Perspektive*. Zbieżność twierdzeń i rysunków jest wystarczającym dowodem, aby uznać autorstwo Witelona.

Traktaty naukowe, dzieła Witelona pozwalają zaliczyć go europejskiej czołówki uczonych średniowiecza. Epoka, w której żył, była przeciwna wszelkim samodzielnym tworzeniom nowej nauki. Zawsze należało się powoływać na uznane już autorytety świata nauki, a każdy, kto ośmielił się odstępować od tej zasady, ściągął na siebie podejrzenia o czary i herezję. Podstawowa koncepcja filozofii Witelona oparta na arystotelesowskiej filozofii przyrody dotyczyła szczególnie matematyki, optyki oraz rozważań naukowych dotyczących bytu. Przedstawił on także ciekawą metodologię badawczą poznania interesujących go zjawisk i procesów przebiegających w umyśle człowieka. Te osiągnięcia są wystarczające, aby Witelona uznać za pioniera nauki polskiej w takich dziedzinach wiedzy jak: matematyka i optyka oraz za prekursora polskiej myśli psychologicznej, mimo że dyscyplina ta jeszcze nie istniała. Nie było w Polsce żadnego uczonego, którego twórczość byłaby szeroko znana w średniowiecznej Europie.

Pod koniec XIX wieku i pierwszych latach XX wieku ukazało się w Polsce kilka publikacji dotyczących badań nad życiem Witelona, a pod koniec lat siedemdziesiątych ukazały się dość obszerne opracowania naukowe o dziełach naszego uczonego napisane przez A. Birkenmajera, J. Burchardta i S. Unguru. Publikacje z tego okresu trafiły do bardzo wąskiej grupy zainteresowanych i nie spotkały się z większym zainteresowaniem. Dopiero na początku XXI wieku zainteresowania Witeloniem na nowo odżyły. 25 października 2003 roku konferencję naukową o życiu i twórczości Witelona zorganizowano w Państwowej Wyższej Szkole Zawodowej im. Witelona w Legnicy. W czerwcu 2004 roku napisałem i wydałem książkę o Witelonie, a 24 października 2004 roku w „Parnoramie Dolnośląskiej” nr 7 ukazał się obszerny artykuł pt. *W świetle Witelona* autorstwa Anny Fastnacht-Studnieckiej, w którym m.in. czytamy o poszukiwaniu grobu Witelona na cmentarzu w Legnicy.

Bibliografia

- Bobrowska-Nowak W., Czarnecki K., *Narodziny i rozwój psychologii w Polsce*, Katowice 1970.
- Bodanko A., *Początki polskiej myśli psychologicznej*. [W:] *Osiągnięcia polskiej psychologii w okresie międzywojennym*, K. Czarnecki (red.).
- Bodanko A., *Erazm Witeloni. Pionier nauki polskiej, prekursor polskiej myśli psychologicznej*, Wodzisław Śląski 2004.
- Biegeleisen H., *Ilustrowane dzieje literatury polskiej*, t. I, Wiedeń 1902.
- Birkenmajer A., *Vitelo – najdawniejszy śląski uczonego*, Katowice 1936.
- Brett G.S., *Historia psychologii*, Warszawa 1969.
- Czarnecki K.M., *Pionierzy, współtwórcy i twórcy polskiej psychologii naukowej*, Kraków 2000.

- Dianni J., Wachułka A., *Tysiąc lat polskiej myśli matematycznej*, Warszawa 1965.
- Korotyński W., *Ciołek, optyk XIII wieku*, Warszawa 1867.
- Krysicki W., *Poczet polskich matematyków*, Warszawa 1965.
- Korsak A., *Kolumbowie polskiej medycyny*, Warszawa 1977.
- Kosnarewicz E., Rzepa T., Stachowski R., *Słownik psychologów polskich*, Poznań 1992.
- Ogonowski Z. (red.), *Zarys dziejów filozofii w Polsce, wieku XIII-XVII*, Warszawa 1986.
- Seyda B., *Historia medycyny w zarysie*, Warszawa 1965.
- Szokalski W., *Stanowisko naukowe Ciołka w średniowiecznej optyce*, „Ateneum” 1877.
- Tatarkiewicz W., *Historia filozofii*, t. 1, 1958.
- Witelon. *Życie i działalność naukowa. Materiały z konferencji naukowej 25 października 2003*. Seria wydawnicza PWSZ im. Witelona w Legnicy.
- Witulski L., *O życiu i dziele optycznym Witelliona Polaka*, Poznań 1870.
- Wojciechowski K., *Wstępna ocena merytorycznej treści I księgi Witelona*, „Wiadomości Matematyczne: 1971, t. 11.
- Żebrowski F., *Uwagi nad rozprawą prof. Max Curtz w przedmiocie imienia i narodowości Witka autora optyki z XIII wieku*, Rozprawa Akademii Umiejętności 1878.

Encyklopedie:

- Encyklopedia Powszechna*, S. Orgelbrand, t. 3, Warszawa 1898, hasło: „Ciołek”, s. 566.
- Wielka Ilustrowana Encyklopedia Powszechna*, wyd. Gutenberga, Kraków 1927, t. XVIII, hasło: „Witela (Witelo, Vitellon, Erazm Ciołek)”, s. 157.
- T. Pilch (red.), *Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku*, t. VIII, Warszawa 2008, hasła: „Witelon”, „Witelo, Vitellio, Vitello Erazm (1230-1314)” (autorzy: A. Bodanko, K.M. Czarnecki, P. Kowolik), s. 155.

Opracowania krytyczne dzieł Witelona w:

- „*Studia Copernicana*”, t. IV, s. 122-141, Wrocław 1972: A. Birkenmajer, *Etudes d'Historie des sciences en Pologne, Epitome tractatus De natura daemonum, Epitome tractatus primaria causa poenitentia*.
- „*Studia Copernicana*”, t. XV, s. 110-135, Wrocław 1977: *Perspectivae liber primus. Edidit S. Unguru* (tekst łaciński oraz przekład angielski).
- „*Studia Copernicana*”, t. XIX, s. 151-208, Wrocław 1979: J. Burchardt, *List Witelona do Ludwika we Lwówku Śląskim, De causa primaria poenitentiae in hominibus et de natura daemonum*.